

О. І. ДОМБРОВСЬКИЙ

(Сімферополь)

РОЗКОПКИ АНТИЧНОГО ТЕАТРУ В ХЕРСОНЕСІ

(за матеріалами 1954—1955 рр.)

На південно-східному схилі Херсонеського городища, який повернутий до Карантинної бухти, недалеко від воріт заповідника, на розі будинку античного музею та двома жилими будинками, в 1954—1955 рр. розкопувалися залишки монументальної будівлі гаданого античного театру. Руїни театру перекриті фундаментами і стінами середньовічної будівлі, яка добре збереглася, — так званого храму з ковчегом (рис. 1), відкритого ще в 1897 р. К. К. Косцюшко-Валюжиничем.

В 1954 р. під час дослідження, початого у зв'язку з наступною консервацією руїн, з'ясувалося, що археологічне дослідження храму з ковчегом не було завершено в 1897 р.

Всередині храму, в значній його частині, виявився незрушеним потужний культурний шар під мармуровими плитами підлоги, до рівня якої були доведені розкопки 1897 р.

Через п'ять років К. К. Косцюшко-Валюжинич на цій ділянці відновив роботи і мав можливість дослідити її лише в північному та східному напрямках. На захід від храму розкопкам перешкоджали жилі та господарські будівлі Херсонеського монастиря, на південь — квітник колишнього монастирського готелю.

Нині квітниця не існує, і значна непорушена ділянка, яка прилягає до південно-східного боку храму, вільна для розкопок.

Судячи з плану, складеного помічником К. К. Косцюшко-Валюжинича М. І. Скубеговим, ця ділянка залишилася острівцем серед широкої, колись розкопаного платоці, потім засипаної у зв'язку з будівельними роботами і розплануванням монастирського парку.

З'ясувалося, проте, що і розкопки провадилися не суцільно по всій площі. Так, на широкому просторі, дослідженому нібито в 1902—1904 рр., лишилися окремі недокопані і навіть непорушені ділянки.

Розкопками 1902—1904 рр. відкриті і потім нанесені на зведений план численні залишки всіх періодів життя Херсонеса від V—IV ст. до н. е. до XIV ст. н. е. Серед залишків античних споруджень на особливу увагу заслуговують короткі відрізки монументальних квадратних кладок, виявлених обабіч олтаря, на незначній від нього відстані. Як визнав сам К. К. Косцюшко-Валюжинич, обидва відрізки не можна пов'язати в одне ціле. Проте це не перешкодило прийняти їх за залишки найдревнішої оборонної стіни Херсонеса IV ст. до н. е. Помилковість цього припущення виявилася під час розкопок, що проводилися Кримським філіалом АН УРСР спільно з Херсонеським музеєм в 1954—1955 рр. З'ясувалося, що ці кладки мають безпосереднє відношення до будівлі гаданого театру.

Вся площа, розкрита новими розкопками, становить близько 900 м². В південному кінці храму, площа якого дорівнює 25 м², виявлена земля, яка була перекопана К. К. Косцюшко-Валюжиничем і знову насипана: це єдина ділянка всередині храму, де він довів розкопки до самої скелі.

В північному крилі храму, в дияконнику та олтарі, і зовні на північ та захід від храму, де рівень підлоги збігався з рівнем спланованої в цих місцях скелі, була проведена зачистка на площі 375 м². В західному крилі храму, половині підкуполнього квадрата, в жертвовнику і на всьому просторі зовні на південний схід, південь та південний захід від храму на площі близько 500 м² розкопувався в основному непорушений культурний шар завтовшки в середньому 3 м.

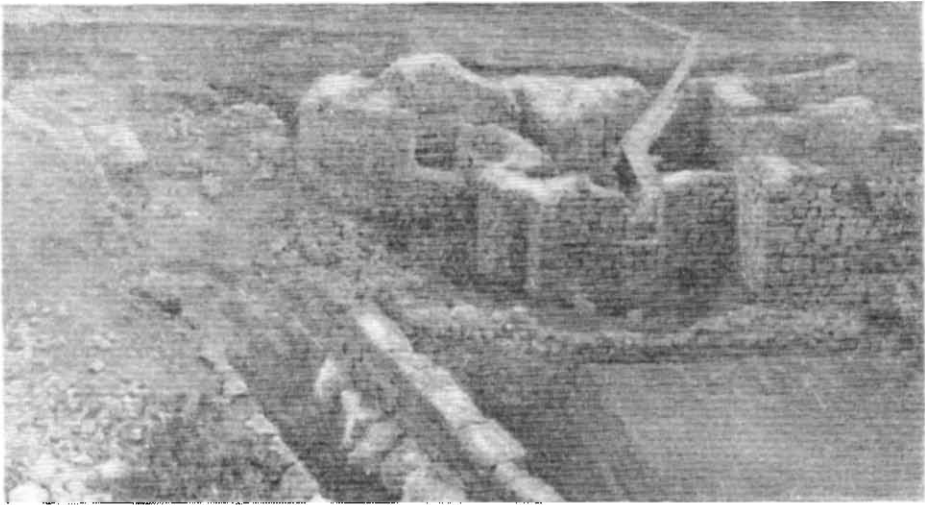

Рис. 1. Розкопки на ділянці храму з ковчегом. Вигляд з північного сходу.

Ця ділянка (рис. 2) по діагоналі поділяється на дві половини — північну і південну — дугоподібним вирубом у скелі. На південному, внутрішньому боці цього глибокого вирубу і виявився не порушений розкопками К. К. Косцюшко-Валюжинича шар. Це пояснюється тим, що всередині храму його прикривали мармурові плити підлоги, нижче рівня якої дослідник не мав можливості заглиблюватися, а зовні до стін храму прилягав, як уже говорилося, квітник монастирського готелю.

Розкопки 1954—1955 рр. показали, що з внутрішнього боку в давнині була розташована напівкругла площадка оркестри театру діаметром 23 м, а на північному, зовнішньому боці його височів напівкруглий східчастий театрон, де стояли кам'яні лави для глядачів (рис. 3), поділені на сектори вузькими сходами із східцями розміром 65 × 46 см і висотою близько 24 см.

Залишки двох таких східців знайдені безпосередньо під підлогою храму. Між ними збереглася одна з кам'яних лав довжиною в 5 м, висотою 47 см, шириною 52 см, складена з трьох великих блоків (рис. 3, 4). Такі ж блоки з характерним профілем вирізу для ніг з переднього боку лави трапляються в кладці кутів храму. Очевидно, руїни театру були остаточно зруйновані під час спорудження храму, а їх камінь був використаний як будівельний матеріал.

Перед лавою приблизно за 0,5 м від неї, на висоті до 1 м, зберігся кам'яний бар'єр завтовшки близько 0,70 м, який відділяв оркестру від театрону. Позаду лави є сліди вирубів у скелі, концентричних першому вирубу і, очевидно, однакової з ним висоти. Вони утворили чотири великі східці, на кожному з яких розміщувалися три ряди лав для глядачів. Позаду театрон був оточений глухою стіною, залишки якої у середні віки, значно перебудовані, були використані як підпорна стіна і огорожа (перибола) з північно-західного боку храму.

Дугоподібний бар'єр проходить через середину і західне крило храму і виходить за його межі, проходячи нижче порогу головного входу і могил, які знаходилися під його папертю. Потім він повертає на південь та проходить майже по дотичній до фундаменту старого монастирського готелю. Тут його перекривають кладки великого пізньосередньовічного будинку, який був виявлений і частково зруйнований під час розкопок 1897 р. І будинок цей, і залишки театру в цьому місці ведуть під стіни готелю.

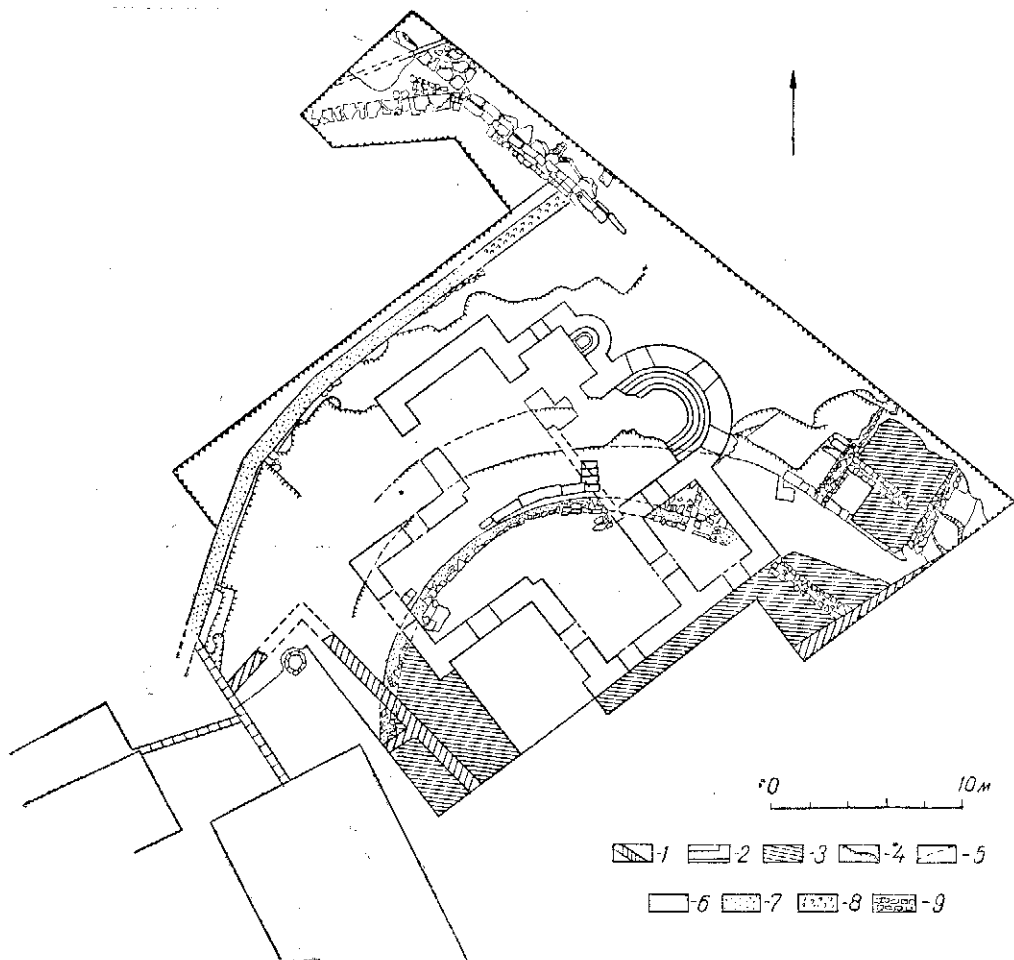

Рис. 2. План ділянки розкопок 1954—1955 рр.

1 — пізньосередньовічні будівлі; 2 — будівлі X—XI ст. н. е.; 3 — не досліджені ділянки; 4 — вирубя в скелі; 5 — стародавня оборонна стіна за даними розкопок 1903 р.; 6 — сучасні будівлі; 7, 8 — кладки на вапняковому розчині; 9 — кладки на глині.

У напрямі на схід бар'єр театру виходить через кут між стінами олтаря і південно-східного крила храму в жертвовник (права прибудова до олтаря) і перетинає його по діагоналі. На східному куті храму бар'єр виходить з-під його фундаменту, і його важко відрізнити від середньовічних кладок, які на нього налягають.

Знайдена тут кераміка добре датує ці будівлі, що проіснували від середини IV до початку X ст. Очевидно, це і є проміжок часу, який відокремлював театр від храму, протягом якого на цій ділянці здійснювалося будівництво, що не мало відношення ні до одної, ні до другої пам'ятки.

Від олтарної апсиди на схід К. К. Косцюшко-Валюжинич в 1903 р. провів нерівну траншею шириною 2—3 м. Остання на відстані 12,5 м впирається у середньовічну будівлю, дослідження якої є справою най-

Рис. 3. Бар'єр оркестри та одного з передніх рядів із залишками сходів. Вигляд через проріз головного входу храму з ковчегом.

Рис. 4. Залишки театру. Деталь.

ближчого майбутнього. В північному обрізі траншеї дослідник виявив лицьовий бік згаданої вище квадратної кладки, яку він прийняв за найдревнішу оборонну стіну (рис. 5). Насправді ж ця квадратна кладка

являє собою лише один панцир із забутовкою між ним та скелею; у своєму західному кінці вона переходить у бутovu кладку, і все це архітектурно пов'язується з другим від бар'єра на північ дугоподібним вирубом у скелі, який добре простежується всередині храму. З третім таким вирубом, що також простежується, незважаючи на порушення (в скелястій частині синтрону, у прорізі двері з олтаря в дияконник, у кутовому стовпі між ними), пов'язується залишок другого панцира, відстань від якого до першого дорівнює проміжку між двома вирубамі. Виходить,

Рис. 5. Гадані залишки оборонної стіни, розкопаної К. К. Косцюшко-Валюжиничем. Північно-східний лицьовий бік.

що той відрізок квадратної кладки, який розташований на схід від олтарної апсиди, не має відношення до будь-якої оборонної споруди. Імовірно він належить до тієї частини театру, де, не доходячи до стін, закінчувалися східчасті ряди кам'яних лав. В цьому місці в квадратній стіні відкрився великий проріз (близько 4 м завширшки), який, очевидно, був боковим входом до театру (гаданий лівий парод). Схили прорізу, впираючись у скелю двома паралельними кладками, утворюють ніби широку камеру, відкриту з одного боку до середини театру. Ця ділянка споруди використовувалася в середні віки як житло, в зв'язку з чим була збудована поперечна бутова стіна між кладками схилів з вузьким дверним прорізом біля східного схилу. В кладці цієї стіни, так само як і в кладці іншої середньовічної споруди, яка примикала до східного кута храму, були знайдені уламки білоглинної полив'яної кераміки.

На схилах під середньовічною обмазкою збереглися залишки штукатурки із орнаментованого фрескового розпису червоною, зеленою, чорною та жовтою фарбами по світлому, трохи жовтуватому фону. Такі ж залишки штукатурки з ознаками розпису були де-не-де і на лицьовому боці бар'єра (рис. 6).

Другий відрізок квадратних кладок, розташований значно вище з північно-західного боку олтаря, зберігся гірше першого, нижчого, зав-

дяки тому, що нижній був засипаний, а верхній залишився зовні відкритим. Як показали розкопки, нижній ряд верхньої квадратної кладки лежить не на материку. З південно-західного боку в обрізі видно, що його підстилає смуга культурного шару, яка містить кераміку, характерну для перших століть нашої ери; нижче, під більш ранніми культурними відкладами залягає товстий шар материкової глини, лише під яким, на глибині близько 0,70 м, відкривається скеля. Ясно, що ні про яку «первинність» тут не може бути і мови. З північно-східного лицьового боку

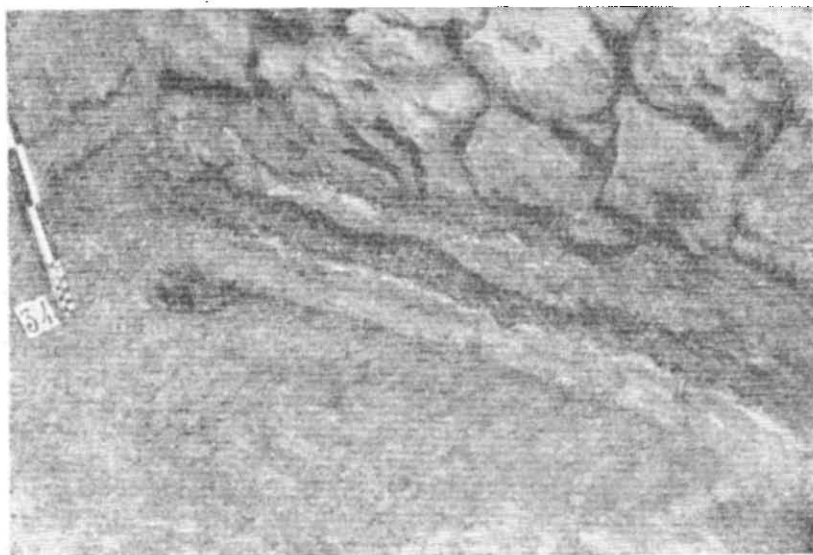

Рис. 6. Залишки штукатурок першого та другого будівельних періодів на бар'єрі оркестри.

стіни нижня кромка квадратної кладки припадає на кромку північно-західного боку якоїсь бутової кладки; остання була погано зачищена під час розкопок К. К. Косцюшко-Валюжинича і прийнята ним за вихід скелі. Важко сказати, що це за споруда, — дуже незначними є її залишки. Але характер кладки з дуже великих, грубо відколотих глиб, при добрій припасовці каменів один до одного, дозволяє віднести їх до раннього часу. По кераміці, знайденій в ґрунті, який перекривав ці залишки, можна судити, що споруда ця, яка стояла на материку, перестала існувати в III або IV ст. до н. е. Отже, стіна, відкрита К. К. Косцюшко-Валюжиничем, виникла значно пізніше.

Треба ще сказати, що незначна товщина цієї стіни (не більше 1,50 м), тупий кут, який вона утворює, повертаючи на захід, її незручно для оборони місцеположення — все це погано пов'язується з уявленням про античні оборонні стіни. При всьому цьому неможливість пов'язати між собою обидва відрізки квадратних кладок, на що вказував сам Косцюшко, примушує відмовитися від гаданої «пайдревинної» оборонної стіни.

Остаточне розв'язання питання про те, що являв собою верхній відрізок квадратної кладки, ми сподіваємось знайти шляхом далішніх розкопок з північного боку храму між згаданою кладкою та «триболом». Але, очевидно, є всі підстави вбачати в ньому залишок зовнішньої стіни театру одного з будівельних періодів на рубежі нашої ери.

Про хронологічні рамки, в межах яких існував театр, можна судити по ряду стратиграфічних даних.

Вся товща культурного шару на досліджуваній ділянці виразно поділяється всередині храму на три, а зовні на чотири великі стратиграфічні яруси. Верхній ярус мав зовсім аморфну структуру і являв собою одноразовий насип змішаного ґрунту, що був доставлений на дану ділянку звідкись з сторони. Про час насипу можна судити по уламках полив'яного білоглиняного посуду, клеймованих черепиць і плоскодонних високогорлих глечиків, знайдених у цьому ярусі.

Необхідно відзначити, що полив'яна кераміка того раннього типу, датування якого кінцем IX ст. не викликає ні у кого сумніву, одержана була переважно з нижчих штиків насипу. Це явище зрозуміле і ще більше підкреслює одночасність насипу: при насипанні взятого десь ґрунту у самий низ потрапляли ті черепки, які на своєму місці лежали зверху. Відносно невелика кількість полив'яних уламків порівняно з уламками більш раннього посуду (аж до античного) в ґрунті, взагалі сильно насиченому керамікою, свідчить про те, що засип провадився в той період, коли на денній поверхні Херсонеса полив'яних черепків скупчилося ще небагато. Іншими словами, верхній насипний ярус ґрунту можна датувати кінцем IX або першою половиною X ст. — часом появи в Херсонесі білоглиняного полив'яного посуду.

Нижній стратиграфічний ярус всередині храму складався з чотирьох горизонтальних шарів насипного ґрунту, поділених смугами цем'янки; вони цілком перекривали оркестру театру; вище залягали більш пізні, похило розташовані шари, в багатьох місцях пошкоджені вибиранням каменю, які, проте, де-не-де перекривали уцілілі кладки бар'єра, лави і східці. Їх відрізняє від верхнього ярусу і споріднює з нижніми шарами загальний жовтуватий колір ґрунту та менша насиченість керамікою. Кераміка, виявлена в цих шарах, свідчить, що театр проіснував до початку IV ст. На протязі тривалого проміжку часу він чотири рази ґрунтовно ремонтувався, в зв'язку з чим провадилося і деяке підвищення підлоги оркестри шляхом підсипки ґрунту і нових вимосток на цем'янці. Один з ремонтів був настільки капітальним, що у зв'язку з ним перероблявся бар'єр театру; при цьому дуга нового бар'єра трохи розійшлася з дугою старого, залишки якого збереглися на рівні другої підлоги оркестри.

Рівні підлог добре простежуються завдяки цем'янковим прошаркам у ґрунті, а також по залишках штукатурки на кладці бар'єра. Дату виникнення театру можна вважати приблизно встановленою. У межах існуючого розкопу нижня, викладена каменем підлога оркестри лежить на материку; південніше по схилу, де продовження цієї підлоги, треба гадати, лежить на підсипці, можна, очевидно, знайти численні матеріали, які уточнять нижню дату театру. Проте і тепер елліністична кераміка, знайдена між першою та другою підлогою оркестри, під підлогою в прорізі лівого пароду, а також в забутовці між квадратним його панцищем та скелею, дозволяє віднести перший будівельний період театру до III ст. до н. е.

В IV ст. н. е. театр, очевидно, вже не функціонував і поступово зазнавав руйнування від вибирання каменю. Це був пустир з незначними будівлями; при цьому середньовічна планіровка даної ділянки аж ніяк не пов'язується з храмом. Вона скоріше пов'язана з руїнами театру, який частково використовувався у цей час, чим і пояснюється повна невідповідність між напрямком стін храму і ранньо-середньовічних кладок. На кінець IX ст. оркестра з залишками театру, поступово затягнута землею, утворила кругле заглиблення, яке потім було засипане ґрунтом, взятим в іншому місці.

Остаточне з'ясування характеру і призначення досліджуваної будівлі, в якій ми схильні вбачати античний театр III ст. до н. е., залежить від того, які ще її частини будуть відкриті в майбутньому.

Для цього потрібні розкрити площу, яка у півтора рази перевищуватиме площу розкопок 1954—1955 рр.

Необхідність широкого розгортання розкопок на даній ділянці диктується тим, що ця пам'ятка є першим античним театром, відкритим у Північному Причорномор'ї.

О. И. ДОМБРОВСКИЙ

РАСКОПКИ АНТИЧНОГО ТЕАТРА В ХЕРСОНЕСЕ

Резюме

Остатки античного театра, обнаруженного в Херсонесе в 1954 г., относятся к III в. до н. э. — IV в. н. э. За это время театр пережил четыре крупных строительных периода; в связи с этим уровень пола оркестры четыре раза повышался, а внешнее ограждение театра три раза изменялось.

Раскопками 1954—1955 гг. открыта часть оркестры с барьером, северная часть театрального с каменными скамьями первого ряда зрительных мест. Между скамьями имелись каменные лестницы, ступени которых в двух местах сохранились. Открыт левый парод и северная часть внешнего ограждения театра. Диаметр оркестры 23 м, высота сохранившейся кладки барьера — до 1 м, толщина — около 0,70 м, длина скамьи — около 5 м, ширина — 0,52 м, высота — 0,47 м. Ступени каменных лестниц театрального имеют размер 0,65 × 0,46 м, при высоте 0,24 м; кладки стен парода сохранились на высоту около 1,5 м, их толщина 0,80 м, ширина 4,5 м.

В процессе раскопок выяснилось, что ранее известные квадратные кладки, имеющиеся на данном участке и считавшиеся остатками древнейшей оборонительной стены эллинистического времени, относятся к театру. Одна из них датируется III в. до н. э. с докладкой более позднего времени; она примыкает к пароду; вторая относится к рубежу н. э. и является остатком внешней ограды театра.

От последнего строительного периода театра (III—IV вв. н. э.) кое-где уцелела на месте штукатурка барьера и откосы парода со значительными остатками росписи орнаментального характера.

Исследование античного театра в Херсонесе еще далеко не завершено. Необходимость широкого развертывания раскопок на данном участке диктуется прежде всего тем, что этот памятник является первым античным театром, открытым в Северном Причорноморье.